

Ангелина ПАНЧЕВСКА

Истражувачки центар за ареална лингвистика „Божидар Видоески“

Македонска академија на науките и уметностите – Скопје

angelina@manu.edu.mk

ЗАМЕНКАТА *VЪSЪ ВО МАКЕДОНСКИОТ ЈАЗИК

Апстракт: Во текстот ќе стане збор за заменката *vъsъ, во поглед на нејзиното потекло и современата состојба во македонскиот јазик. За споредба ќе бидат наведени и формите на оваа замена во останатите словенски јазици. Се разгледува нејзиното поле на функционирање во современиот стандард, говорен и литературен, како и во дијалектите.

Клучни зборови: македонски, заменката *vъsъ, потекло, современа состојба.

0. Предмет на интерес во текстот е општата количинска замена чијашто прасловенска форма била *vъsъ. Нè интересира нејзиното потекло и употребата во современиот македонски јазик. Потеклото на оваа замена ќе го ставиме во поширок словенски контекст за да се согледа целокупниот развој и местото на македонскиот јазик во него по однос на ова прашање. Како класа на замени ги дефинираме според класификацијата на Grzegorzcykowa (2002: 112, 116), која разликува детална и општа референција. Деталната има два поттипа: определена и неопределена, која понатаму се дели на повеќе подгрупи. Во рамките на општата се изделуваат четири поттипа: дистрибутивна, колективна, генеричка и типизирачка. Оваа замена е интересна бидејќи нејзината множинска форма претставува показател на т.н. колективна референција (квантификација), информира за односот на предикатот кон цела класа референти (сп. *Сиџе луџе се смрџни*) и тоа кон затворен збир (сп. *Тој џи изеде сиџе колачи, Сиџе книџи се на масаџа*). Единските форми, пак, се поинакви, тие се со значење ‘цел, комплетен’ и се поврзуваат со називи на супстанции (пр. *сиоџ мед, сеџа вода*). Во македонскиот јазик денеска единските форми практично се истиснати од употреба токму од придавката *цел*. Формите од *сиоџ* стануваат стилски обоени и карактеристични за литературниот израз.

1. Во словенските јазици оваа замена доживеала различен развојен пат и денеска нејзините наследници се јавуваат во различни форми. Главно се следат три развојни патишта, едниот кај источните јазици, вториот кај западните и третиот кај јужните. Сп. во продолжение околу потеклото на оваа замена: “Zaimkiem uogólniającym był zaimek **vъхъ* z *pie*. **uis*-. W wyniku palatalizacji progresywnej przybrał postać *vъśь*, u Słowian zachodnich **vъśь*.” (Moszyński 1984: 252) Понатаму оваа форма има различен развој во одделните словенски јазици кој, како што рековме, оди во три правци, сп.: “Formy nom. sg. *wesъ* ... kontynuują wprost formy psł., ... W języku czeskim zaimek **vъśь* na ogół został dziś zastąpiony przez rozszerzony zaimek *všečen*, *všecek*. ... W słowackim ... został całkowicie zastąpiony przez rozszerzony zaimek *všetok*, ... W dłuż. mamy dziś *wšen* (*vъśь* + *nъ*). W słoweńskim mamy w nom. sg. formy *vas*, *vsa*, *vse*. W serbo-chorwackim (sztokawskim) mamy formy z metatezą w rdzeniu (*sav* z *vas*) ... W bułgarskim mamy dziś rozszerzone zaimki *всеки*, *всичко* ...” (Stieber 1979: 151-152); “Bývá často rozšiřováno, a to A) formanty začínajícími na *t*-, B) formanty začínajícími na *-k/č-* ... A) Stp. a p. dial. *wszystek* ..., stč. *všitek*, *všitek*, slk. dial. *všitek*, *šitek*, *šytok*, ... ukr. dial. *všitok* ...” (Kopečný 1980: 740). Во македонскиот јазик формата наследник на оваа замена е редовно придружувана со член, сп.: “Заменската придавка *сиоѿ* се употребува само во членувана форма” (Конески 1967: 306); “Разновидностите на заменката *сиоѿ* се континуанти на стсл. замена *въсь* ...” (Видоески 1999: 168).

Како што беше спомнато, на целата словенска јазична територија се izdelуваат три ареали во однос на развојот на оваа форма: првиот е онаму каде што старата форма е зачувана, како во источнословенските јазици, вториот каде што таа доживеала метатеза како во јужнословенските (освен во словенечкиот и во бугарскиот), додека во третиот, како во западните словенски јазици, се добила формата **vъśь*, која потоа добива различни наставки. Па така, во современите словенски јазици се реализирале следниве заменски форми: словенечки - *ves*, српски - *сав*, хрватски - *sav*, бугарски - *всеки*, чешки - *všečen*, словачки - *všetky*, лужички - *wšyken*, руски - *весь*, украински - *весь*, белоруски - *усё*.

1.1 Оваа заменска форма во македонскиот јазик се реализирала како *сиоѿ* (*сеѿа*, *сеѿо*), редовно придружувана од членот. Сп.: “Континуант на заменката *въсь*, *въѿъ*, *въсье* е денешното *сиоѿ*, *сеѿа*, *сеѿо*, кое се јавува само членувано. Во мариовскиот говор е образувано по аналогија и за м. род *сеѿ* (членувано: *сеѿиоѿ*), во леринскиот, костурскиот и др. *сѿи* итн. (секако според ж. род *сѿиа*, стар акузатив). ... Во говорот на Бобошчица

имаме: *вес, вса, все*.” (Конески 2021: 154) Понатаму Видоески за развојот на оваа форма вели дека: ”Најадекватна форма до вџс е *вес, -а, о*, која е запазена во сите говори во прилогот *везден*, додека во самостојна употреба се среќава, како што се истакна, во корчанскиот говор. Во сите други случаи старата форма претрпела измени и фонетски и структурални. Во сите македонски дијалекти најпрвин се извршила метатеза на согласките *в* и *с* по губењето на **ъ* (во формата за женски род и среден род, како и во множината). Така се добиле *сва, све, сви*, запазени денеска во северните говори, спрема кои после е преобразувана и формата за машки род *сѧв*. Под влијание на придавките подоцна претрпела промени и формата за среден род заменувајќи го крајното *-е* со *-о*: *сво*. Така настанал редот *сѧв, сва, сво // све, сви*.” (1999: 168-169) Во македонските говори, според Видоески (1999), под влијание на придавките, но и од други причини, се извршиле промени во структурата на оваа замена. Па така, спрема *све-ѡо*, се образувале *све-ѡо, све-ѡа, св-и-оѡ, сви-ѡе*, и со членските морфемии *све-ва, све-во, св-и-ов, сви-ве; све-но, све-на, сви-он, сви-не*; и по губењето на *в*: *се-во, се-ва, с-и-ов, си-ве; се-но, се-на, с-и-он, си-не*. Некаде во состав на основната морфема влегол и членот, па се добила проширена основа: *се-ѡо, се-ѡа, се-(о)ѡ, сеѡ-о, сеѡ-а, сеѡ-О*. Членуваната форма од овие замены е следнава: *сеѡо-ѡо, сеѡа-ѡа, сеѡ-и-о(оѡ) - сеѡјо(ѡ)*. А таму каде што е формата за среден род *сво*: *сво-ѡо, сво-ѡа, сво-ѡ, одн. со-ѡо, со-ѡа, со-ј-оѡ (< соѡѡ)*, а таму каде што има троен член: *со-во, со-ва, со-ј-ов; со-но, со-на, сој-он*. Гореспоменативе форми се распространети низ македонските дијалекти и се сликовит приказ на она што може да се сретне како варијанта. Според индексот на употребуваните форми на оваа замена во македонските дијалекти од Институтот за македонски јазик “Крсте Мисирков”, може да се забележи дека се јавуваат разни фонетски варијанти на конкретнава замена: *сеѡ, сиѡѡ, свеѡ, свиѡѡ, сејѡѡ, сѧт, соѡ, севиѡѡ, свеѡ, сфеѡ, сѧв, сичкио* и др. Во северните говори се среќаваат и заменски форми без член (*сѧв*), како во другите јужнословенски јазици. Се среќаваат и форми од придавката *цел*, која претставува сериозна конкуренција на *сиѡѡ*, како и формите *фреѡ / вреѡ*. Сепак, најчесто се среќаваат формите од *сиѡѡ*.

2. Според *Толковниѡ речник на македонскиѡ јазик (ѡом V)*, *сиѡѡ* е замена која укажува на целокујноста на одделни ѡредмеѡи, лица, ѡјави; *ѡѡо е без исклучок*. Уште се вели дека со значење ‘цел’, може да се употреби и како именка, пр. *Сиѡѡ скршен сѡана, Сеѡа во рани еѡај се влечеѡ ѡо ѡѡѡѡ*.

Во продолжение ќе наведеме илустративни примери од употребата на оваа замена од литературата, од дијалектите, како и од говорениот јазик. Примерите од литературата се преземени од *Дијалектниот речник на македонскиот јазик*, (www.drmj.eu), оние од дијалектите се преземени од Божидар Видоески, *Текстови од дијалектите на македонскиот јазик*, а примерите од говорениот јазик се преземени од интернет форуми и слични страници, како и чуени во секојдневниот говор.

а. На почетокот приведуваме неколку илустративни примери од литературата:

*Му дадов збор за довечер.. Не може повеќе: го изеде жив срам од луѓето.. за мене... на **сејта** неговата добрина...* „Чорбаџи Теодос“ од Васил Иљоски (1937)

*И така, **сејто** значење на Хегел е, според тоа, во неговото откритие на дијалектиката и нејзиното универзално важење.* „Значењето на Хегеловата филозофија“ од Кочо Рацин (1939)

*Го прогонеа, жрачеа, го клукаа и не го оставија додека тој, **сиот** крвав и искинај, не се просише на земја.* „Кловнови и луѓе“ од Славко Јаневски (1956)

*Таа **сиве** денови сонцето го бара.* „Дружината Братско стебло“ од Јован Стрезовски (1967)

*За забележување беше дека **сиот** тој народ беше муслимански -Турци и Цигани.* „Калеш Анг“ од Стале Попов (1958)

Од целокупниот корпус примери што ни беа на располагање се стекнува впечатокот дека заменката *сиот* се употребува далеку почесто во придружба на показна замена или, пак, присвојна, посебно кај авторите од поново време. За ваквата употреба на заменката *сиот*, но и на *целиот*, *истиот*, *самиот*, Тополињска вели дека „нивната функција е експресивна и се состои во потсилување на екстензијата на синтагмата, нејзината сеопфатност или единичната идентификација ...“ (2008: 188). Тие се позиционираат пред лексичките показатели на референцијалната квантификација, т.е. во 0-позиција.

б. Во говорениот стандарден јазик, т.е. во неформалниот јазик, заменката *сиот* е повеќе стилски обоена и се чини дека се употребува многу поретко, за сметка на *цел/целиот*, а најчесто во придружба на показна или присвојна замена или во некои веќе скаменети изрази пр. *сиот сјај, сиот свој сјај* и сл. Сп. во продолжение:

*...уште пред неколку години **сиот** свој имот и го преиштал на својата мајка...*

Сеџа џаа колеџивна фрусиџација е еден вид џремолчена душевна и џсихо-џросиџиџуџија, ...

После сево ова, јасно им е и на малиџе деца зоџиџо ...

Мораџ да ми џи кажеџ сиџџе џџвои лозинки.

в. Во дијалектите исто така честа е употребата на *сиџџ*. Како што беше спомнато погоре, се употребуваат различни форми од оваа замена. Сп. во продолжение:

«Добро, ама ако-наџрај оџ-кукаџа неџоа до-нашава сеџџо мермер да-биде, и-да-насади секакви дрџја џророродени». (Богомила)

Овија сви се-исџлаџиле, фаџџило-џи сиџра. (Куманово)

Свиџџе заедно вечерале. (Добровница)

Ја џедесеџ кокоџки, свине ке-и-викна на-едно-зарно и ке-џо-изеда. (Јабланица)

Сеџа бев џеџџи во средно. (Прилеп)

Од примерите се забележува дека не отскокнуваат од стандардната употреба. Интересен е последниот пример, кој претставува кондензација од реченицата ‘сите оценки ми беа петки во средно’, и е начин на изразување што може да се каже дека е карактеристичен за говорите од западното наречје.

2.1. Од заменката *vъсъ се деривираат и други форми. Па така, во македонскиот јазик се јавуваат прилозите *секоџаџ*, *секаде*, *секако*, како и заменската придавка *секаков* и заменките *секој*, *сеџџџо*. Во продолжение следуваат илустративни примери за употребата на овие форми.

Прилогот *секоџаџ* со значење ‘во секое време’:

Доаџај ми секоџаџ ко ноџџа џџивка, мирна, макар малку џаџжна. „Дождови“ од Матеја Матевски (1956)

Сеедно оџ која џосџавка ке џџрџнеме, нам секоџаџ ке ни недосџасувааџ џовеке елементи за џџџреџизно да се оџределиме за која џ да е дефиниџија за џоеџијаџа. „Љубопис“ од Анте Поповски (1980)

Прилогот *секаде* со значење ‘на секое место, по сите места’:

Се наоџам каде џџџо сакам. Секаде и никаде. „Балканска книга на умрените“ од Мето Јовановски (1992)

Зайџоа мора да џе убедам да сфаџџџи дека духџџ е секаде наоколу, сеџрисуџџен. „Мудрецот“ од Радојка Трајанова (2008)

Прилогот *секако* со значење ‘во секој случај, по секој начин’. Овој прилог добил и малку поинакво значење во македонскиот, освен она првобитното, па така се употребува со значење ‘сигурно, се разбира’. На пр. *Секако ке дојдам!* = *Сиџурно ке дојдам*. Дури, разговорно, се употребува

во формата *йосекако*, со истото значење. Ваков пример најдовме и во литературата: *Сакам йо секако да го фајдам, да го добавам*. „Небеска Тимјановна“ од Петре М. Андреевски (1988)

Најйосле, кога некој некој не йознава, може секако да си го замисли, ќе речеише. Така си е. „Зоки Поки“ од Оливера Николова (1963)

Доце Срменков (а и дружиите каменоломци) секако сакал да знае зошйио им се йолку воденички камења. „Тврдоглави“ од Славко Јаневски (1990) = ‘во секој случај’

Придавката **секаков** се употребува со значењето ‘најразличен, севозможен; каков и да е’:

Беше слајка, йреслајка, убава, йреубава, йоубава од секакво злайо. „Билјана“ од Глигор Поповски (1972)

Да, јас на ваше месйио би ги йродал дуканиише и би йресйанал секаков конйиакйи со нив. „Белиот јоргован“ од Хајди Елзесер (2012) = со значење на негација!

Како што може да се забележи во последниот пример, придавката што означува некаква сеопфатност може да се употреби и со спротивно значење од првобитното - со значење на негација, во зависност од поширокиот контекст.

Заменката **секој** се употребува со значењето ‘за човек луѓе - се однесува поединечно за сите; се однесува на сè, сите поими и предмети’. Во ДРМЈ наведени се и следниве изрази со оваа замена:

За секој случај - добро е да се преземат мерки на претпазливост.

По секоја цена - задолжително, без оглед на последиците и проблемите.

Секое зло за добро - во секое зло може да има нешто добро.

Секоја чест - признание за направено нешто, израз на почитување.

Сп. ги во продолжение останатите примери:

Или: жениише имааи исйа клавијайиура, само на секоја различно се свири. „Слово за змијата“ од Александар Прокопиев (1992)

После, Ангеле не беше секој човек. (=кој било) „Луман арамијата“ од Мето Јовановски (1954)

Заменката **сеишйио** се употребува со значењето ‘сенешто’. Се изведува именката *сеишйојад* ‘животно што јаде и месо и растителна храна’. Може да се употребува и со значење ‘глупости’, на пример *Зборува сеишйио!* Многу често се среќава како дел од изразот *сè и сеишйио*.

Барабар учесйивување во йригойивуваиешйи на сè и сеишйио, само не во неговойио йрошење йреку зимаиша. „Последната алка“ од Стојан Арсиќ (2013)

Љ беше многу љобожна и имаше дебел ѓаз. Чесѿо одеше во црква да се моли за сѐ и *сеиѿо*. „Азбука и залутани записи“ од Иван Шопов (2010)

Постојат и други деривати од типот *сеѿисуѿен*, *семакедонски*, *сенароден*, при што се се додава на некоја придавки за да означат сеопфатност.

3. Одразгледувањето на потеклото на оваа замена може да се заклучи дека заедничката прасловенска форма *vъsъ се реализирала на различен начин во словенските јазици. Во голем дел од нив оваа замена добила некаков додаток, особено во западнословенските. Во полскиот, на пример, се чува основната форма и се следи карактеристичен западнословенски развој, т.е. *vъsъ, кое преминало во *vъšъ, и кое добило додавка -ytek / -ystek > *wszystek*. (Boryś 2008) Во источнословенските може да се каже дека најдоследно се чува старата форма – *вес*. Во јужнословенските јазици, освен во словенечкиот и во бугарскиот каде што има сличен развој како во источнословенските јазици, т.е. директно се континуира прасловенската форма, се извршила метатеза – *cav/sav*. Македонскиот јазик, покрај метатезата, дополнително го внел и членот, па така денеска имаме редовно членувана форма, барем во стандардниот јазик, како што видовме во дијалектите се запазени и форми само со метатеза, посебно во северните говори. Во еден периферен македонски говор пак, запазена е дури и старата форма *вес*. Може да се заклучи дека македонскиот јазик во поглед на формата е уникатен во словенската јазична средина, покрај метатезата што се извршила во самата заменска форма, таа е и редовно членувана.

Значењето на *целокуѿносѿ*, *сеоѿфаѿносѿ* е карактеристично за оваа замена, тоа се пренесува и во изведените зборови. Во одредени ситуации, посебно кај изведените форми, тоа значење може да варира и да отстапи од првобитното во зависност од поширокиот контекст. Во рамките на именската синтагма множинската форма функционира како показател на колективна референција покрај именки. Еднинските форми функционираат како придавки со значење ‘цел’ и како што видовме може да имаат и експресивна функција во поглед на изразување на сеопфатноста кога се наоѓаат пред лексичките показатели на референцијалната квантификација (*сиоѿ ѿој чао*). Оваа форма конкурира со придавката *цел*. Барем за современиот македонски може да кажеме дека почесто се употребува *цел* отколку *сиоѿ*. Се стекнува впечатокот дека заменката *сиоѿ* е повеќе стилски обоена и се употребува најмногу во придружба на показна или присвојна замена или во некои изрази. Секако, во убавата

литература, а и во одредени дијалекти, далеку е позастапена *сиоѝ* отколку во говорениот стандард.

Користена литература

- Видоески, Б. 1999. *Дијалектѝиѝе на македонскиоѝ јазик, ѝом 3*. Скопје: МАНУ
- Конески, Б. 1967. *Грамаѝика на македонскиоѝ лиѝераѝурен јазик*. Скопје: Култура
- Конески, Б. 2021. *Исѝорија на македонскиоѝ јазик*, Целокупни дела на Блаже Конески, Критичко издание, том 9. Скопје: МАНУ
- Тополињска, З. 2008. Развитие на граматичките категории. Скопје: МАНУ
- Толковен речник на македонскиоѝ јазик*. Ред. Кирил Конески, В. Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“, 2011.
- Boryś, W. 2008. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Krakow: Wydawnictwo Literackie
- Grzegorzczkova, R. 2002. *Wprowadzenie do semantyki językoznawczej*. Warszawa: PWN
- Kopečný, F. 1980. *Etymologický slovník slovanských jazyků, Slova gramatická a zájmena 2*. Praha: Academia
- Moszyński, L. 1984. *Wstęp do filologii słowiańskiej*. Wasrszawa: PWN
- Stieber, Z. 1979. *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*. Warszawa: PWN

Извори

- Видоески, Б. 2000. *Тексѝови оѝ дијалектѝиѝе на македонскиоѝ јазик*. Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“

Angelina Panchevska

Research Center for Areal Linguistics “Božidar Vidoeski”
Macedonian Academy of Sciences and Arts – Skopje

THE PRONOUN *VBSЬ IN THE MACEDONIAN LANGUAGE

Summary: The text deals with the contemporary state of the Proto-Slavic pronoun **vbsь* in the Macedonian language. This pronoun is analyzed in terms of form, as well as in terms of usage. In terms of form, it belongs to the development path followed by South Slavic languages, but it has developed its own specific feature - it is always used with an article. As for usage, plural forms function as indicators of collective reference, while singular forms act as adjectives with the meaning ‘whole’.

Key words: Macedonian, the pronoun **vbsь*, origin, contemporary state.